

A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak fő térképezési elvei*

A magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok kérdését mind a mai napig alig tanulmányozták, bár ismeretes, hogy a Kárpátontúl ukrán lakossága több évszázad óta szoros gazdasági, kulturális és nyelvi kapcsolatban van a magyar lakossággal, és e kérdés kidolgozása nagyon értékes anyagot szolgáltatna nemcsak a nyelvészeknek, hanem az archeológusok, etnográfusok, történészek és más szaktudósok számára is. Különösen értékes anyagot ad ez a kutatás a két szomszéd nép története és nyelve, anyagi és szellemi kultúrája történetének tanulmányozásához.

A nyelvközi kapcsolatokat különféle szempontok szerint vizsgálhatjuk. Nagyon fontos a nyelvföldrajzi vizsgálati szempont, mert ez nagyban lehetővé teszi az anyag generalizálását és szintézisét, segít ábrázolni nemcsak a területiális oppozíciót, hanem a nyelvi elemek struktúrájának sajátosságait, azok funkcionálását, a párhuzamok és azok változatainak feltásását.

A jelen cikk az általunk összeállított „A kárpátontúli ukrán nyelvjárások lexikális hungarizmusainak és megfelelőiknek atlasza” felépítésének főbb elveit taglalja.

Jóllehet az utóbbi időben több olyan nemzeti és regionális atlasz jelent meg, amely tükrözi a nyelv lexikális színvonalát is, az elmélet és a szókinés térképészeti ábrázolásának módszerei még jóformán kidolgozatlanok. Ennek fő oka először is az, hogy nem teljes a nyelvjárások lexikális gazdagságának leíró és elméleti feltárása, másodsor pedig az, hogy nincsenek alapos szókincsgyűjtő kérdőívek, amelyek biztosítanák bizonyos lexikális-szementikai mikrorendszerek minden elemének feljegyzését.

Úgy véljük, hogy a nemzeti és a regionális atlaszokon kívül fontos nyelvi problémák vizsgálatának szentelt speciális nemzeti és regionális atlaszokat is össze kell állítani. Az egyik ilyen fontos probléma a nyelvközi kapcsolatok vizsgálata bizonyos vidékeken. Mindeddig, azt hisszük, még nem állítottak

* Rövidített változata annak az előadásnak, amelyet a szerző 1969 októberében tartott a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjában.

össze ilyen speciális atlaszokat, márpedig bizonyára fényt derítenének több mindmáig megoldatlan nyelvi kérdésre, továbbá a közvetlen nyelvi kapcsolatban volt vagy levő népek történetére és anyagi kultúrájára. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak atlasza ilyen különleges munka, és feladatának tekinti, hogy vizsgálja az ukrán—magyar nyelvközi kapcsolatokat a Kárpátontúl területén.

Ismeretes, hogy a nyelvatlasz hitelessége három fő feltételtől függ: a kérdőív összeállításától, az anyaggyűjtés módszerétől és az összegyűjtött anyag helyes feltérképezésétől.

A kérdőív meghatározza a készülő atlasz általános célját, terjedelmét és részletességét, ezért összeállítása igen fontos és felelősségteljes szakasza az atlasz készítésének.

Közismert dolog, hogy mennyire nehéz és aprólékos munka a kérdőív összeállítása általában a szókincs gyűjtéséhez, de véleményünk szerint még nehezebb és aprólékosabb munka egy speciális atlasz anyaggyűjtési kérdőívének összeállítása. Így például a kárpátontúli ukrán nyelvjárások hungarizmusainak és lexikális megfelelőiknek gyűjtéséhez szükséges kérdőív összeállítása előtt jól meg kellett ismernünk e nyelvjárások egész szókincsét, és abban megkeresnünk a hungarizmusokat és megfelelőiket. Ezenkívül tanulmányoznunk kellett a közeli magyar nyelvjárásokat, hogy helyesen válaszolhassuk meg a hungarizmusok hangtani alakulásának egész sor kérdését, mert hiszen a legtöbb magyar jövevényszó az élő beszédből, közvetlen nyelvi kapcsolatok eredményeként került a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba. Ilyen előmunkálatok után állítottuk össze 1965 elején a kérdőív végleges változatát, amely mintegy 4000 kérdést tartalmazott a szavak felkutatására és jelentésük megmagyarázására vonatkozólag.

Az anyaggyűjtés megkönnyítésére a kérdőív kidolgozása tematikus. 29 tematikus csoportot különböztetünk meg. Minden egyes tematikus csoporton belül még kisebb csoportok és alcsoportok vannak, amelyekben a kérdések olyan sorrendben következnek, hogy tematikailag kötött beszélgetésre késztessek a beszélőt. A kérdőív előírja a hungarizmusok idegen nyelvi megfelelőinek és dublettjainak összegyűjtését is, nehogy a hungarizmusok gyűjtése egyoldalúan, az illető fogalom hagyományos megnevezésétől elvontan folyjék.

Ezenkívül némely kérdéshez külön bekezdéssel kérdés járul a származékok felderítésére és jelentéseik tisztázására. Tartalmaz a kérdőív szójelentéseket tisztázó kérdéseket is (mintegy 400 ilyen kérdés van). Ezek a kérdések hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy megállapítsuk a hungarizmusok jelentésének alakulását a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban, és bizonyos anyagot szolgáltatnak a szemantikai térképek összeállításához. Változatos jellegű kérdésekkel gyűjtjük az igéket, határozószókat, segédszókat stb. A növény- és állat-

világ szavainak kérdései tartalmazzák a latin megfelelőket, azonkívül herbáriumokat és rajzokat.¹

Az Atlasz eleinte a Kárpátontúl egész területének 142 helységére terjedt ki. Az előzetes anyaggyűjtéskor azonban kiderült, hogy a helységek száma jelentősen csökkenthető anélkül, hogy az összegyűjtött anyag veszítene értékéből. Ezért az Atlasz végleges formájában Kárpátontúl 62 ukrán helységét tartalmazza. Ez a terület kifejező tájnyelvi differenciáltságú, gazdag az izoglosszákbán, és érdekes térképeket ad.

Az anyaggyűjtés módszere aktív és passzív. A kérdezés legtöbbször aktív módszerrel folyt (a tárgy leírása, a beszélő rávezetése a feleletre, a tárgyrajz bemutatása stb.). Ha mindezek a kérdezési módszerek nem jártak eredménnyel, akkor egyenesen feltettük a kérdést: ismerik-e ezt a szót?

Adatközlőink a vizsgált nyelvjárásterület őslakosai, főleg középkorúak és az idősebb nemzedékek tagjai voltak, akik mindmáig jelentős számú hungarizmust őriztek meg nyelvükben. Az összegyűjtött anyagot több adatközlővel ellenőriztük. Nem hagytuk figyelmen kívül a fiatalabb nemzedéket sem. A fiatalabbaktól tudtuk meg, hogy milyen hungarizmusok maradtak meg mindmáig aktív szókincsükben, és melyek mentek már ki a használatból. Az egész anyagot magam gyűjtöttem. Így az utóbbi évtized folyamán jelentős tényanyagra tettünk szert, és megkezdtük a lingvisztikai térképek összeállítását. Eddig több mint 500 térkép (lexikális, szemantikai és összevont) készült el. Az Atlasz térképei speciálisak, mert tükrözik a hungarizmusok elterjedését a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban, de egyszersmind teljesekek is, mert minden térkép a hungarizmusok használati területén kívül feltünteti a szóban forgó tárgy összes többi elnevezésének használati területét is, vagyis a hungarizmusok valamennyi lexikai megfelelőjét és a párhuzamokat is.

Milyen elv szerint készültek a lingvisztikai térképek? Ismeretes, hogy az összegyűjtött anyag különböző módszerekkel térképezhető: transzkribált feliratokkal a megfelelő helységek száma alatt, külön térképészeti ábrákkal, különféle színű és vonalkázású síkidomokkal, izoglosszákkal és többféle kombinált módszerrel. Mi a térképezést ábrákkal végezzük, mert ez igen változatos módszer és nagy lehetőséget nyújt az anyag általánosítására és összefoglalására. Ezzel a módszerrel nemcsak a nyelvi területi oppozíciókat ábrázolhatjuk, hanem feltárhatjuk a lexikális paralelizmusokat, s szemléltethetjük a térképezett szó fonetikai és morfológiai sajátosságait is.

Atlaszunkban háromalakos ábra-rendszert alkalmazunk az etimológiai (genetikai) elv alapján: kört, egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöget és négyzetet. Ezeket a jeleket a következő sorrendben és rendszer szerint használjuk. Először a kört alkalmazzuk és lexikális hungarizmust jelölünk

¹ A kérdőív felépítéséről részletesebben szól Основні принципи побудови програми-питальника для збирання мадяризмів в українських говорах Закарпатської області УРСР című cikkünk — Матеріали ХХІ наукової конференції УЖДУ., серія філології, К., 1967, 134-138 old.

vele;² másodsor az egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöget, ez jelöli a hagyományos szót; legutolsó sorban rajzoljuk fel a négyzetet, amely egyéb idegen nyelvi szót jelöl. Egy-egy tárgynak azonban több elnevezése lehet, a többi között néhány hungarizmus, saját hagyományos és idegen nyelvi szó is. Például a zárt, vagy részben zárt folyosó elnevezései: *торнац, ківров, гонг, гáнок, шатра́*; az ajtókilincs neve: *форгіта, клі́нч, ругов, кл'ёмка, кл'áмба, за́мок*; a háromszögű épülethomlokzat neve: *чо́нка, чо́нкаш, тїзфо́л, причілок, шчит, кібіл', штаблón, фáйермур* stb.

Mіндеzen elnevezéseket rávezetjük a térképre, a háromalakos jelrendszer betartásával. Ha például több különböző tövű lexikális hungarizmus használatos bizonyos tárgy, jelenség, művelet megnevezésére, akkor csupán a kört és módosulatait használjuk jelölésre, a következő sorrendben: 1. Befestett kör; 2. Körvonal; 3. Körvonal vízszintes áthúzással; 4. Körvonal függőleges áthúzással; 5. Körvonal vízszintes és függőleges áthúzással:

A különböző tövű hagyományos ukrán vagy általában keleti szláv eredetű szavakat az atlasz térképein egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöggel jelöljük a következő sorrendben: 1. Befestett háromszög; 2. Körvonalazott háromszög; 3. Körvonalazott háromszög vízszintes áthúzással; 4. Körvonalazott háromszög függőleges áthúzással; 5. Körvonalazott háromszög vízszintes és függőleges áthúzással:

Az egyéb idegen nyelvi, különböző tövű szavakat (latinizmusokat, germanizmusokat, szlovákizmusokat, románizmusokat stb.) négyzet segítségével vezetjük rá a térképre a fent leírt sorrendben: 1. Befestett négyzet; 2. Körvonalazott négyzet; 3. Körvonalazott négyzet vízszintes áthúzással; 4. Körvonalazott négyzet függőleges áthúzással; 5. Körvonalazott négyzet vízszintes és függőleges áthúzással:

² A kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban lexikális hungarizmusnak számít minden olyan szó, amely közvetlenül a magyar nyelvből és annak nyelvjárásaiból került az ukránba, eredeti etimológiájától függetlenül. Például a *геренда* szó szláv eredetű, a *гренда* származéka, a vizsgált nyelvjárásokban mégis hungarizmusnak tekintendő, mert magyar hangalakban került be az ukrán nyelvjárásokba: a *gerenda* szó átvétele. A *луйтра* szó német eredetű: *Leiter* létra de hungarizmusnak tekintjük, mert magyar közvetítéssel, a szó átvételként került az ukrán nyelvjárásokba, ebből lett törvénytörvény hangtani megfeleléssel a *луйтра*. Ha a magyar kölcsönszóból származékok is fejlődnek ukrán talajon, ezeket már ukrán tájszavaknak tekintjük, nem magyar jövevényszavaknak, Például a *бадог* jövevényszóból alakult a *бадогáп* bádogos már nem hungarizmus.

Azokat a hungarizmusokat, amelyek nem közvetlenül a magyar nyelvből kerültek a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, hanem a szlovák vagy a román nyelv közvetítésével, körvonalazott négyzet belsejében a kör különféle módozataival jelöljük:

Az Atlasz térképeinek jelentős része kombinált, vagyis ugyanazon a térképen a lexikális jelenségeket ábrák, a fonetikai és morfológiai jelenségeket bevonalkázott foltok   , vagypedig vonalak segítségével jelöljük a következő sorrendben: 1. Összefüggő vonal; 2. Szaggatott vonal; 3. Vonalka pont; 4. Vonalka két pont; 5. Pontozott vonal.

Mivel a lexikális hungarizmusoknak a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban ismert okokból sok fonetikai változatuk van, a térképre csak a legfontosabbak, a nyelvterületre legjellemzőbbek kerülnek (bevonalkázott foltok segítségével), a többiről pedig a kommentárban teszünk említést. Fő figyelmünket arra fordítjuk, hogy a térkép ábrázolja a hungarizmusok fonetikai és morfológiai jelenségeit, de nem hagyjuk figyelmen kívül hagyományos szavaink és az idegen eredetű szavak fonetikai és morfológiai tulajdonságait sem.

Ha valamely feltérképezett fogalomnak egy-egy helységben több párhuzamos elnevezése van, akkor ezeknek a szóknak a megfelelő jelei a helység száma mellé kerülnek. A ritkábban használt elnevezést kisebb jellel tüntetjük fel a fő jelektől balra.

Ha a térképen minden elnevezés egy-többől származik, de eltérőek a fonetikai és morfológiai tulajdonságaik, amelyek idegen eredetűek, akkor ezeket az elnevezéseket nyelvterületi oppozícióként tüntetjük fel a térképen: pl. *чiмент* és *чiiмент*. A *чiмент* szót idegen szónak tekintjük és a térképen négyzettel jelöljük. A *чiiмент* alak azonban közvetlenül a magyarból került a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, ezt bizonyítja a szó hangalakja. Ezt a szót tehát már hungarizmusnak tekintjük és körrel jelöljük a térképen, vagyis ez a szó már territoriális oppozícióban áll a *чiмент* szóval.

Ha valamely kutatóponton nem ismerik a szót a jelölt tárgy vagy fogalom hiánya miatt, vagyis hiányzik a kéttagú (bináris) nyelvterületi oppozíció, akkor a tájzó jelének helyére a helység száma alá mínuszt (—) állítunk mint az ellentag hiányának jelét. Ilyen esetben a bináris nyelvterületi oppozíció nullás ellentag különálló változatával állunk szemben.

Nem tüntethetjük fel egy térképen a nyelvterületi oppozícióknak azokat a lexéma ellentagjait, amelyek szemantikailag nem teljesen azonosak, vagyis reáliák eltérőek, bár funkcionálisan és alakilag azonosak. Például a fiók (asztal-, szekrényfiók, konyhai tűzhely hamutartója). Ebben az esetben három lexikális és egy szemantikus térképet készítünk.

Az első lexikális térkép gyámszövege: asztalfiók

● *фійовка*; ▲ *столина*; △ *підстолина*; △ *столувка*; ■ *шувлатка*

A második lexikális térkép gyámszövege: szekrényfiók

● *фійовка*; ■ *шувлатка*; □ *лада*

A harmadik lexikális térkép gyámszövege: tűzhely hamutartója

● *фійовка*; ▲ *попільанка*; △ *спуз'анка*

A szemantikus térkép gyámszövege a következő:

A *фійовка* szó jelentése:

⊙ 'asztalfiók'; ⊗ 'szekrényfiók'; ⊕ 'tűzhely hamutartója'

A szemantikai térképeknél használjuk az eltérő vonalkázású köröket:

A lexikális és szemantikai térképen kívül összevont (szintetikus) térképeket, vagyis a szóhasználat területi térképeit is közöljük a regionális atlaszban. Ezek a térképek lehetővé teszik, hogy tisztázzuk, mennyire terjedtek el bizonyos szavak az ukrán nyelvjárások területén a frontális (marginális) érintkezés következtében, és ez érdekes adatokat szolgáltat a következtetésekhez.

Nem készült térkép, ha: először: a lexikális hungarizmus elterjedt az egész területen (például a *mána* < m. *talp*); másodsor: ha a hungarizmus a hagyományos vagy idegen nyelvi szó lexikális dublettjeként csak egy vagy két olyan helységben terjedt el, amely közvetlenül magyar lakossággal határos és nem jellemző a nyelvjárás minden beszélőjére; harmadszor: ha a lexikális hungarizmus csak kevés helységben terjedt el és nincs ellentagja; és negyedszer: nem állítottunk össze térképet azokról a lexikális hungarizmusokról, amelyeket már tartalmaz J. O. DZENDZELIVSZKI³ atlasza. Mindezekről a szavakról a munka elméleti részében lesz szó.

Minden térképen gyámszöveg van, amely a témából és a hozzá hasonlított elnevezésekből áll, amelyek mellé megfelelő térképészeti jeleket tettünk. A jelek után következik a morfológiai, fonetikai és hangsúlybeli sajátosságok feltüntetése.

A térképhez adott kommentárban megmagyarázzuk az anyagot, amely a térkép megértéséhez szükséges. Itt említjük azt az anyagot is, amely a feltérképezett jelenségre vonatkozik, de maga nincs feltérképezve. Minden kommentár-

³ Й. О. Дзэндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика) ч. I — 1958, ч. II — 1960.

hoz odaírjuk a térkép számát és idézzük a kérdőívnek azt a kérdését, amelynek segítségével az anyagot gyűjtöttük. Ezután következnek az általános észrevételek a térképezett fogalomról. Ezek mindenekelőtt etnográfiai jellegű adatok. Közöljük a lexikális hungarizmus magyar megfelelőjét és jelentését. Ezenkívül felsoroljuk a szó jelentésében bekövetkezett változásokat, továbbá a fonetikai és morfológiai jellegű változásokat is. Körülírjuk a lexikális párhuzamokat, elterjedésük területét, és kifejtjük használatuk okait. Felsoroljuk a hungarizmusoknak e nyelvjárásokban talált származékait és közöljük jelentésüket.

A térkép kommentárjában szólunk a felhasznált térképészeti és hivatkozási jelekről, a térképezett elnevezések stilisztikai és egyéb sajátosságairól, továbbá közöljük azt az új szót, amelynek terjed a használata a nyelvjárásokban a lexikális hungarizmus helyett. Hivatkozunk más atlaszokra is, amelyek foglalkoznak a térképezett szavunkkal.

Szemléletesség céljából több esetben közöljük azoknak a tárgyaknak a vizsgált nyelvterületen jellegzetes rajzát is, amelyeknek nevét térképeztük.

PETRO M. LIZANEC

Основные принципы картографирования венгеризмов в украинских говорах Закарпатья

«Атлас лексических венгеризмов и их соответствий в украинских говорах Закарпатья» является специальным региональным атласом и ставит перед собой задачу исследования венгерско—украинских межъязыковых контактов на территории Закарпатья.

Собранный нами за специально составленной программой на 4000 вопросов материал наносится на карты атласа с помощью трехфигурной системы, отражающей этимологический (генетический) принцип. Лексические венгеризмы обозначаются на карте фигурой круга различной модификации: круг заполненный, круг контурный, контурный круг с горизонтальной линией посередине, контурный круг с вертикальной линией посередине, контурный круг с вертикальной и горизонтальной линией посередине, традиционные украинские слова обозначаются на карте атласа равносторонними треугольниками: треугольник заполненный, треугольник контурный, треугольник контурный с горизонтальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной и горизонтальной линией посередине; иностранные слова (латинизмы, германизмы, словакизмы, румынизмы и др.) обозначаются на карте атласа квадратами: квадрат заполненный, квадрат контурный, квадрат контурный с горизонтальной линией посередине, квадрат контурный с вертикальной линией посередине, квадрат контурный с горизонтальной и вертикальной линией посередине.

Значительная часть карт атласа является комбинированной, то есть на одной и той же карте лексические языковые явления изображаются с помощью фигур, а фонетические, морфологические и акцентологические с помощью заштрихованных площадей или линий.

Для семантических карт используется круг с различной штриховкой.

Кроме лексических и семантических карт, в атласе даны также и сводные (синтетические) карты или карты ареалов.

На каждой карте есть легенда, состоящая из темы противопоставляемых наименований, обозначенных соответствующими картографическими знаками. К карте прилагается комментарий, дающий уточнения, объяснения материала, необходимых для понимания карты. Для наглядности даются рисунки картографируемых реалий.

П. Н. Лизанец